

Dulanboyeva Oygul Asilbek qizi

O'zMU Ijtimoiy fanlar

Sotsiologiya kafedrası tadqiqotchisi

e-mail: sujdiniya@mail.ru

SOTSIAL STATUS VA ROLLAR IJODKORLAR SOTSIAL QIYOFASINING ZARURIY ELEMENTI SIFATIDA

Annotatsiya. Mazkur maqolada sotsial status va rollar kategoriyalarining mazmun-mohiyati ochib berilgan bo'lib, ularga sotsial qiyofa yaratishning o'ziga xos elementi sifatida qaraladi. Shundan kelib chiqqan holda ijodkorlar sotsial statusining o'z-o'zini belgilash, kasbiy, iqtisodiy, vaqt singari mezonlari ko'rsatib o'tilgan. Qolaversa, ijodkorlarning xulq-atvor standartlarini shakllantiruvchi ijtimoiy sanksiyalarning sotsial qiyofalarini yaratishdagi ahamiyati ochib berilgan.

Tayanch so'zlar: status, rol, sotsial qiyofa, ijtimoiy sanksiya, kasbiy mezon, iqtisodiy mezon, vaqt mezoni, xulq-atvor standartlari, foyda, ijodiy faoliyat, ijtimoiy iyerarxiya, ijtimoiy tizim, oilaviy sharoit.

Аннотация. В данной статье автор раскрывает сущность категорий социального статуса и роли, которые рассматриваются как особые элементы создания социального портрета. Исходя из этого показаны профессиональные, экономические и временные критерии самоопределения социального статуса творческих лиц. Также раскрыто значение социальных санкций в формировании стандартов поведения творческих лиц при создании их социального портрета.

Ключевые слова: статус, роль, социальный портрет, социальная санкция, профессиональный критерий, экономический критерий, временной критерий, стандарты поведения, выгоды, творческая деятельность, социальная иерархия, социальная система, семейные условия.

Annotation. In this article, the author reveals the essence of the categories of social status and role, which are considered as special elements of creating a social portrait. Proceeding from this, professional, economic, temporal criteria for self-determination of the social status of creative persons are shown. The significance of social sanctions in the formation of standards of behavior of creative persons when creating their social portrait is also revealed.

Key words: status, role, social portrait, social sanction, professional criterion, economic criterion, time criterion, behavior standards, benefits, creative activity, social hierarchy, social system, family conditions.

Kirish. Yosh ijodkorlarning sotsial qiyofasini o'rganish ularni status va rollar yondashuvi asosida tadqiq etishni talab etadi. Chunki muayyan ijtimoiy guruhning sotsial qiyofasini tasvirlash, uning yoshi, jinsi, ijtimoiy kelib chiqishi, kasbi kabi mezonlar asosida jamiyatlardagi maqomini belgilashni nazarda tutadi. Ushbu jarayon umumiy ma'noda ijtimoiy guruhning sotsial statusini aniqlashni anglatadi. Sotsiologiyada ijtimoiy kelib

chiqish, millat, irq kabi tabiiy statuslar hamda ta'lim, kasb kabi erishiladigan statuslar farqlanadi¹.

Asosiy qism. Status va rollar yondashuvi asoschilaridan biri R.Linton sotsial statuslarning ikki yoqlama ma'no kasb etishini ko'rsatadi. Unga ko'ra, har bir inson o'zini o'rab turgan ijtimoiy iyerarxiyada muayyan statuslarni egallashi mumkin,

¹ Современная западная социология. — Москва, 1990. — С.331-332.

u bir paytning o'zida (rahbar, ota, xaridor, siyosiy arbob kabi) bir nechta statuslarni amalga oshiradi. Ba'zan individ o'zaro zid statuslarni ham egallaydi. Bunday hollarda u mazkur statuslardan birini tanlashga majbur bo'ladi.

Sotsial status individning ijtimoiy tizim doirasida muayyan o'rni, pozitsiyasi, maqomini anglatadi. R.Linton ta'biri bilan aytganda, "Muayyan ijtimoiy iyerarxiyadagi individ yoki guruhlarning statusi, ushbu ijtimoiy tizimi – kasb, jins, yosh, ijtimoiy kelib chiqish, oilaviy sharoit kabi sotsial mezonlar bilan shartlanganini ko'rsatadi"². Bu ma'noda status ko'p qirrali kategoriya sifatida namoyon bo'ladi. M.Veyber statuslarning asosiy tavsifi sifatida turmush tarzi, kasb hamda mashg'ulot turini ko'rsatadi.

Aksariyat tadqiqotchilar shaxsning ko'p qirrali xususiyatini uning ayni paytda bir nechta statuslarni amalga oshirishi bilan izohlaydi. Masalan, muayyan kafedraning dotsenti: o'qituvchining dotsentligi kasbiy status bo'lsa, 42 yoshda ekani – yosh ko'rsatkichi, erkak ekani – jins ko'rsatkichi, intellektual ziyoliligi – stratifikatsion ko'rsatkich, o'rtacha ishhaqi – iqtisodiy ko'rsatkich sanaladi. Mazkur ko'rsatkichlarning barchasi bitta shaxsga tegishli bo'lib, uni turli tomondan baholash uchun asos yaratadi. Biroq bu statuslar boshqa shaxslar statuslari bilan munosabatga kirishgandagina sotsial ma'no kasb etadi va muayyan shaxs haqida tasavvur uyg'otishga imkon yaratadi"³.

Yuqorida aytib o'tilganidek, "sotsial status" tushunchasi "sotsial rol" tushunchasi bilan uzviy aloqadorlik kasb etgani holda muayyan statusdan kutiladigan xatti-harakatni anglatadi. Sotsial rol tushunchasiga R.Linton 1936-yilda o'ziga xos klassik ta'rif bergan holda mazkur tushunchani ijtimoiy munosabatlarga nisbatan qo'llaydi. Aynan Linton sotsiologiyani asosiy kategoriyalaridan sanaluvchi mazkur ikki tushunchani o'zaro aloqadorlikda tadqiq etib, rolni statusning dinamik aspekti sifatida baholaydi.⁴

Muayyan statusga tegishli rollar yig'indisi rollar tizimi deb ataladi. Bundan tashqari, sotsial rollar kishining u yoki bu ijtimoiy guruhlarga mansubligi bilan ham bog'liq, shu bois individ bir vaqtning

o'zida bir nechta rollarni amalga oshira oladi. Bu ma'noda rol yaxlit xulq-atvor modelining alohida olingan aspekti sifatida namoyon bo'ladi. Individ ijtimoiylashuv jarayonida rollar va u bilan bog'liq xulq-atvor me'yorlarini qabul qiladi.

T.Parsons rollarning quyidagi besh asosiy xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ularning tasnifini ishlab chiqadi:

1. Ayrim sotsial rollar emotsional sovuqqonlikni talab etsa, ayrimlari, aksincha, his-tuyg'ularni ochiq ifodalashga asoslanadi.

2. Oldindan belgilangan yoki erishiladigan rollar.

3. Ba'zi rollar chegaralangan, ba'zilari esa biffuzali, kirishuvchan xarakterga ega bo'ladi.

4. Ayrim rollar rasmiy, boshqa bir rollar esa shaxsiy munosabatlarga asoslanadi.

5. Turli rollar turli motivatsiyalar bilan bog'liqlik kasb etadi⁵.

Polshalik sotsiolog F.Znanetskiyning fikriga ko'ra, "Har bir individ belgilangan huquq va majburiyatlar bilan shartlanuvchi muayyan ijtimoiy muhitda ma'lum maqom va pozitsiyaga ega bo'lib, turli sotsial rollarni bajaradi. O'z navbatida, ushbu rollar boshqa bir statuslarning funktsiya va pozitsiyalari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, shu bois individlar tomonidan amalga oshirilishiga qaramay, ko'p hollarda ulardan mustaqil, alohida mavjud sanaladi."⁶

Sotsiologiyada sotsial rollar muayyan ijtimoiy pozitsiya bilan bog'liq me'yor yoki funktsiya sifatida qabul qilinadi. Sotsial rollar ularni bajarayotgan individlarning shaxsiy xususiyatlaridan mustaqil, erkin holda namoyon bo'ladi⁷.

"Jumladan, o'qituvchi, injener, yoki oiladagi otaning sotsial roli alohida individga bo'ysunmaydigan, obyektiv jarayonlar, masalan, jamoaviy mehnat taqsimoti kabi tizimlar tomonidan oldindan belgilangan bo'ladi. Ushbu rollarni bajarayotgan individlardan talab etiladigan majburiyatlar har doim ham bir ma'noli, qat'iy ko'rsatmalarni nazarda tutmasligi mumkin, biroq

⁵ Смелзер Н. Социология. – Москва, 1994. – С.91.

⁶ Знанецкий Ф. Исходные данные социологии // Американская социологическая мысль. – Москва, 1994. – С.74.

⁷ Комаров М.С. Введение в социологию. – Москва, 1994. – С. 10, 94, 112-113; Кравченко А.И. Социология. – Екатеринбург, 1998. – С.99-100; Социология / В.Н. Лавриненко и др., – Москва, 1998. – С.228; Социология / Под ред. А.В. Миронова и др. – Москва, 1996. – С.80; Тощенко Ж.Т. Социология. – Москва, 1998. – С. 318-319.

² Линтон, Р. КУЛЬТУРНЫЕ ОСНОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ / Р. Линтон, И.Л. Галинская // Вестник культурологии. – 2013. — №4. — С. 51-53

³ Социология. Учебное пособие. – Минск, 1998. – С. 123-124.

⁴ Социология. Ук. соч. – С. 300.

shunga qaramay, mazkur normalar individdan holi, obyektiv hisoblanadi”⁸.

Sobiq Sovet sotsiologik an’alarida rol konsepsiyasi alohida tadqiq etilmadi. Keyinchalik ushbu konsepsiyaning ilmiy ahamiyatiga keng e’tibor qaratildi. Boisi rol konsepsiyasi insonning murakkab sotsial olamiga turli madaniyat va ijtimoiy tizimlar oqibatida yuzaga keladigan xilma-xil manfaatlar nuqtayi nazaridan baholashga imkon beradi”⁹.

Shuningdek, rol tushunchasi faoliyatga oid yondashuv bilan ham tavsiflanadi. Rol, ya’ni muayyan xatti-harakatni amalga oshirayotgan individning motivlari bilan ahamiyatlidir”¹⁰.

Status va rol konsepsiyalariga oid mulohazalar tahlili ijodkorlar, xususan, shoirlar status va rollarini turli pozitsiyalar nuqtayi nazaridan ko’rib chiqish imkonini yuzaga chiqaradi. Ijodkorlarning jamiyatdagi statusi va ular bajaradigan ijtimoiy funksiyalar turli davrlarda turlicha baholangan. Bundan tashqari, ijodkor tushunchasining o’zi qadimgi davrlardan to bugungi kungacha turli nuqtayi nazarlar kontekstida talqin etilgan. Zotan, ijodkorlik insoning o’ziga xos faoliyat turi sifatida keng mazmun-mohiyatga ega. Odatda, musiqa, tasviriy san’at, me’morlik, haykaltaroshlik, aktyorlik, raqqoslik, shoirlik va boshqa shunga o’xshash faoliyat turi bilan shug’ullanuvchi insonlar ijodkor shaxs sifatida qabul qilinadi. Ijodkorlik keng miqyosga ega fenomen bo’lganligi bois ham “ijodkor” tushunchasini aniq bir ma’noli ta’riflash imkonsiz. Fransuz sotsiologi N.Enish o’zining “Ijodkor bo’lish” asarida quyidagi fikrlarni keltiradi: “Plyuralizm oqibatida chigal muammoga aylangan “ijodkor” tushunchasiga aniqlik kiritish juda muhim. Avvalambor, moddiy nuqtayi nazardan ijodkorlar uchun ajratilayotgan moddiy qo’llab-quvvatlash, ushbu yordamdan bevosita foydalanayotgan kishilarning ishtirokisiz amalga oshishi mumkin emas. Ma’naviy nuqtayi nazardan esa biror statusning jamiyatdagi nufuzi uning muvaffaqiyatlarini boshqalarning o’zlashtira olmasligi bilan belgilanadi”¹¹. Shu bois ijodkorlikning o’ziga xos mezonlari bo’lishi lozim.

⁸ Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание. — Москва, 1984. — С.260.

⁹ Харчева В. Основы социологии. — Москва, 1997. — С.141.

¹⁰ Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем // Американская социологическая мысль. — Москва, 1994. — С.449.

¹¹ Heinich N. Être artiste. Klincksieck. Paris, 1996. — P.64.

Sotsiologik va ijtimoiy falsafiy adabiyotlarda “ijodkor” tushunchasining mazmun-mohiyatini ochib berishga qaratilgan xilma-xil yondashuvlar uchraydi. Ularni umumlashtirgan holda ikki guruhga ajratish mumkin: birinchi guruhga san’at va hunarmandchilik o’rtasidagi farqdan kelib chiqadigan ta’riflar kirs, ikkinchisini havaskorlik va professionallar o’rtasidagi farqni ajratishga qaratilgan ta’riflar tashkil qiladi. Har ikkala holatda ham san’at hunarmandchilikdan, professionallik havaskorlikdan ko’ra autentlik xarakterga ega deb sanaladi. Masalan, N.Enish keltirgan ma’lumotlarda, Fransiya chop etilgan (INSEE) statistik iqtisodiy tadqiqotlarga ko’ra, rassomlar yuqori intellektual ziyoli qatlamga mansub hisoblanadi. Vaholanki, oldingi tadqiqotlarda ular ruhoniylar, harbiy xizmatchilar bilan bir darajadagi kasbiy kategoriyaga kiritilgan edi. Shuningdek, N.Enish “ijodkor” tushunchasiga nisbatan quyidagi ta’rifni keltiradi: “Ijodkor o’z iqtidori natijasida insonlarda estetik zavq berishga sabab bo’ladigan original asar yaratgan kishi hisoblanadi. Ushbu kategoriyaning yadrosini tasviriy san’at, musiqa, adabiyot, me’morchilik sohasidagi ijodkorlar tashkil etadi. Shuningdek mazkur toifaga haykaltaroshlar, fotograflar, dizaynerlarni ham kiritish mumkin. Texnik ijodkorlar, dekoratorlar, hunarmandlar faoliyat turiga ko’ra ushbu ro’yxatga kiritilmaydi”¹².

N.Enishning fikricha, mazkur tushunchaga ta’rif berishda davlat tashkilotlari nuqtayi nazaridan yondashish ijodkor statusini belgilashni yanada murakkablashtiradi. Chunki bu ma’noda yondashish ijodkorni kasbiy nuqtayi nazardan baholashni talab etadi. Masalan, Fransiya 1964-yilda qabul qilingan. “Ijodkorlarni ayrim soliqlardan ozod qilish to’g’risida”gi Qonunga ko’ra, tasviriy san’at, haykaltaroshlik va adabiyot sohasida faoliyat olib boruvchi ijodkorlarning statuslari quyidagicha ta’riflanadi: Daromadining ellik foizini o’z ijod namunalari (rasm hamda kitob ko’rinishidagi asarlar) tashkil etuvchi kishilar ko’rsatilgan soliqlardan ozod etiladi.”¹³

1974-yilda ushbu Qonunga o’zgartirishlar kiritilgan bo’lib, unga ko’ra, dizaynerlar va modelyerlar ham ijtimoiy himoyaga olinadi”¹⁴.

Keyinchalik o’zgartirishlar kiritilishiga qaramay, ushbu Qonunda ko’rsatilgan mezonlar

¹² Heinich N. Être artiste. Klincksieck. Paris, 1996, p.65.

¹³ Heinich N. Être artiste. Klincksieck. Paris, 1996, p.65.

¹⁴ Текущая минимальная межпрофессиональная заработная плата.

ijodkor statusini to'la belgilab bera olmaydi. Chunki ushbu faoliyat bilan shug'ullanuvchi kishilarning iqtisodiy farovonlikka bo'lgan intilishlari bir xil emas. Bundan tashqari, mazkur Qonunda ijod namunasining yaratilishi va undan keladigan foyda o'rtasidagi vaqt hisobga olinmagan. Zero, umri davomida birorta asarini sota olmagan, undan foyda olmagan ijodkorlar ham kam emas. Ijodkor tushunchasiga nisbatan bozor iqtisodiyotiga asoslangan foyda mezonini qo'llash nafaqat o'zining kreativligi, novatorligi oqibatida bozordagi talab-taklif munosabatlarini ilg'ay olish qobiliyatiga ega individual ijodkorlarni, balki pragmatik maqsad yo'lida ijodkorlardan foydalanuvchi, san'atga aloqador bo'lmagan kishilarga ham rag'bat berishga imkon yaratadi.

Shu bois foyda mezonni bir qator boshqa mezonlar bilan to'ldirilishni talab etadi. Masalan, bunday mezonlar qatoriga zamonaviy san'at konsepsiyalariga xos bo'lgan temporallik, ya'ni o'zgaruvchanlik xususiyatlarini hisobga oluvchi mezonlar, shuningdek, statistik va moliyaviy hisob-kitoblarga imkon beruvchi mezonlarni kiritish mumkin. Bundan tashqari, sotsiologlar odatda ilgari suruvchi kasbiy mezon ham ijodkor statusini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu o'rinda ijodkor statusidan muayyan hujjat, masalan, diplomning mavjudligi yoki biror kasbiy, ijodiy uyushmalar, assotsiatsiyalarga a'zolik talab etiladi. Bu ma'noda ijodkorning sotsial statusi u bajaradigan kasbiy rollar bilan belgilanadi. K.M.Levitan kasbiy rollarni quyidagicha ta'riflaydi: "Kasbiy rol muayyan kasbdan talab etiladigan me'yoriy xulq-atvor modellarining yig'indisi bo'lib, u ushbu kasb haqidagi kishilarning tasavvuri yordamida nazorat qilinadi."¹⁵

Kasbiy rol – jamiyatdagi muayyan faoliyat turini bajarishga qaratilgan sotsialfunksiya. Kasbiy rol kishining u yoki bu harakatni amalga oshirishiga qarab emas, balki bajarilgan harakatning oqibatlariga qarab baholanadi. Unga ko'ra, kasbiy rollarning chegarasi qat'iy belgilanadi, biroq ular mutloq emas, chunki aniq u yoki bu harakatni amalga oshirish ko'p variantli xususiyat kasb etadi. Masalan, ijodkor shoir, yozuvchi ayni paytda pedagog, injiner, vrach yoki boshqa kasb egasi bo'lishi ham mumkin.¹⁶

¹⁵ Левитан К.М. Основы педагогической деонтологии. – Москва, 1994. – С.15.

¹⁶ Левченко Е.В., Шарафиева Е.В., Шурубор Н.Е. «Лица необщее выражение» // Высшее образование в России. 1993. – № 1. – С.76.

Shaxs sifatida ijodkor ayni paytda bir nechta rollarni bajaradi. Bu, o'z navbatida, rollarning o'zaro konfliktiga olib keladi.¹⁷ Rus tadqiqotchisi G.Shirokolovanning ta'kidlashicha, ijodkorlar orasida rollarning o'zaro ziddiyati ko'p uchraydi. Pedagogik faoliyat bilan mashg'ul bo'lgan ijodkor olim o'quv metodik va ilmiy-ijodiy jarayondagi rollarning ziddiyati bois ulardan birini tanlashga majbur bo'ladi¹⁸. Bundan tashqari, ilmiy-ijodiy faoliyatning o'zida ham rollarning konflikti kuzatiladi. Tadqiqotchi V.I.Kupsovaning xulosalariga ko'ra, "har bir ijodkor olim yoki yozuvchi shoir muayyan ilmiy-ijodiy guruhlarining a'zosi sanaladi. Turli manfaatlarni ko'zlagan bir nechta ilmiy ijodiy jamoalarga mansublik shaxs bajarayotgan rollarning o'zaro konfliktiga imkon yaratadi. Tabiiyki, bu o'rinda ijodkor shaxsning bu rollardan birini tanlashiga to'g'ri keladi"¹⁹. Bu ma'noda ijodkor statusi haqida ijtimoiy va alohida individual ongda tasavvurlarning nomuvofiqligi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Muayyan ijodkor shoir yoki yozuvchi haqida tor doiradagi kitobxon hamda o'quvchilarning fikri ahamiyatga ega bo'lmashligi mumkin. Lekin keng doiradagi jamoatchilik fikri ijodkor shaxsiyatiga nisbatan o'ziga xos ijtimoiy mas'uliyat yuklaydi.

Sotsiologiyada klassik mezon sifatida qabul qilinuvchi kasbiy mezonning ijodkor statusiga nisbatan qo'llanishida bir qator kamchiliklar kuzatiladi. Masalan, yaqin tarixdan ma'lumki aksariyat shoir, yozuvchi, rassom yoki bastakorlarning ijodkor shaxs ekanliklarini tasdiqlovchi diplom, hujjatlari bo'lmagan. O'z navbatida, muayyan diplomga ega har qanday kishini ham ijodkor deya olmaymiz. Shu ma'noda ma'lumotlilikka ega bo'lish ijodkorga nisbatan asosiy mezon bo'la olmaydi.

Sotsiologlar kasbiy mezondan tashqari ijodkor statusini belgilashda vaqt mezonini ham taklif etadilar. Mazkur mezon kishining umri davomida muayyan ijodiy faoliyat bilan qancha vaqt mashg'ul bo'lganini nazarda tutadi. Ushbu mezon foyda mezoniga solishtirganda,

¹⁷ Добрынина В.И., Кухтевич Т.Н. Социальный конфликт в высшей школе России // Социально-политический журнал. 1994. – №3-6. – С. 169-180.

¹⁸ Широкалова Г. Диалог «Преподаватель - студент»: основные результаты социологического исследования // Информационный сборник НИ- ИВО. 1991. – №2. – С.38.

¹⁹ Философия и методологии науки. с1996. – С.442.

bir muncha samarali hisoblanadi. Masalan, 1974-yilda Fransiya'dagi statistika va iqtisodiyot instituti tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlarda atiga 30% ijodkor daromadlarining 50 foizini asarlarini sotishdan olishini aytgan. Ijodkorlarning 48 foizi esa vaqtlarining aksariyat qismini ijodiy faoliyatga bag'ishlaganligini ta'kidlaydilar.

Ushbu tadqiqot natijalariga ko'ra, ijodning sof iqtisodiy va ma'naviy, gedonistik jihatlarini bir-biridan keskin farq qilishi ma'lum bo'ladi. Aksariyat ijodkorlarning faoliyati asosida iqtisodiy rentabillikdan ko'ra ijodga nisbatan ichki ma'naviy ehtiyoj dominantlik qiladi.

Ijodkor statusini ta'riflashda o'z-o'zini belgilash mezonini ham keltirish mumkin. Unga ko'ra, ijodkorlik mezonini kishining o'zi belgilaydi. Aniqrog'i, inson o'zini ijodkor deb hisoblasa, u ijodkor sanaladi. Ushbu ta'rif 1980-yilda qabul qilingan UNESCOning ijodkorlar statusiga oid tavsiyanomasida quyidagicha keltiriladi: "o'z ijodiy faoliyati mavjudligining asosiy omili deb bilgan, shu faoliyati natijasida san'at va madaniyat rivojiga hissa qo'shgan, mashg'ulot turi va kasbidan qat'iy nazar muayyan ijodiy faoliyatga da'vo qilgan kishi ijodkor sifatida qabul qilinadi"²⁰.

Bu o'rinda o'z-o'zini belgilash mezoni ziddiyatli ma'no kasb etmaydi. Bu yerda "ijodkor" tushunchasi bir muncha aniq ta'riflanganiga qaramay, ushbu ta'rifdan amaliy jihatdan kam foydalaniladi. 1974-yil Fransiya'da o'tkazilgan tadqiqotlarda so'ralgan respondentlarning 60% i o'zini professional ijodkor sifatida bilishi, 15% respondent esa o'zini ijodkor deb atashdan tortinishini aytib o'tgan.

Yosh ijodkorlar, xususan, shoirlarning sotsial qiyofasini yaratishda status va rollar yondashuvidan tashqari ularning muayyan normativ standartlarga ko'ra xulq-atvorini tahlil etish ham ahamiyatli sanaladi. Shoir statusiga ega bo'lgan shaxs o'quvchilari, muxlislari, boshqa ijodkorlar hamda u a'zo bo'lgan uyushma rahbarlari bilan turlicha munosabatga kirishadi. Ayniqsa, muayyan ijodiy uyushmalarga a'zo bo'lgan ijodkorlar statusi shoir bajarishi kerak bo'lgan o'ziga xos xulq-atvor standartlarini talab qiladi. Jamoatchilik qabul qilgan xulq-atvor standartlariga muvofiq kelish uchun ijodkorlar o'z subyektiv etalonlarini doimiy ravishda shakllantirib borishlari kerak. Ushbu subyektiv etalon normativ talablarga asoslangan bo'lib, o'z navbatida, normativ talablar esa uzoq tarixiy davr

mobaynida ma'lum xulq-atvor modellari asosida shakllanadi.

Ijodkorlardan kutiladigan normativ, ya'ni me'yoriy talablar muayyan sotsiomadaniy muhitda mavjud odat va ana'nalarga asoslangan norasmiy munosabatlar shaklida bo'ladi. Bu ma'noda odat va ana'nalarning mohiyati jamiyat tomonidan tan olingan ma'lum faoliyatni amalga oshirish hamda ularni bajaraslikni keskin qoralash bilan belgilanadi. Rasmiy me'yorlar odatda davlat tomonidan o'rnatiladi. Norasmiy me'yorlar esa ijtimoiy ong'dagi stereotiplar, an'analar, odatlar ko'rinishida ijtimoiylashuv natijasida vorisiylik tamoyili asosida avloddan avlodga o'tib boradi.

Ijodkor shaxsning sotsial roli o'ziga xos normativ (me'yoriy) struktura bilan belgilanadi. Bu o'rinda rollarning normativ (me'yoriy) strukturasi quyidagi to'rt elementni o'z ichiga qamrab oladi:

1. Shaxsdan talab etiladigan xulq-atvor namunasi.
2. O'rnatilgan talablarning ushbu xulq-atvorga muvofiqligi.
3. Ushbu sotsial rolning bajarilishi yoki bajarilmasligini baholash.
4. Sanksiyalar²¹.

Me'yorlar individ xulq-atvorining o'ziga xos mezoni sanalib, jamiyat, o'z navbatida, ushbu xulq-atvorni baholaydi. Bu hol ijtimoiy me'yorlarning modal funksiyasini tashkil etadi.

Ijtimoiy me'yorlar bir qator o'ziga xos belgilar bilan tavsiflanadi. Bundan tashqari, sotsial xulq-atvor me'yorlari ratsional anglangan hamda mantiqiy izchil taqiq yoki ruxsat ko'rinishida ham namoyon bo'ladi. Bu ma'noda vosita maqsadga yoki bugungi maqsad uzoq ko'zlangan maqsadga bo'ysundirilgan bo'ladi. Aksariyat ijtimoiy me'yorlar, yuqorida ko'rsatilganidek, maqsad va vosita sifatida elementlarga ajratilmaydi, ular yaxlit streotip, xulq-atvor standartlari shaklida namoyon bo'ladi. Ushbu standart va stereotiplar individning xatti-harakati sifatida amalga oshadi.

Ahamiyatlilik darajasiga ko'ra, sotsial me'yorlar muayyan iyerarxiyani tashkil etadi. Masalan, kasbiy etika me'yorlari, kundalik hayotdagi xulq-atvor me'yorlari. Ayniqsa, kundalik hayot xulq-atvor me'yorlari sotsial qiyofani belgilovchi muhim elementlardan biri sanaladi.²²

²¹ Философия и методологии науки. — Москва, 1996. — С.442.

²² Российская социологическая энциклопедия. Ук. соч. — С.319-320.

²⁰ Heinrich N. Être artiste. Klincksieck. Paris, 1996, p.68.

Har qanday shaxs kabi ijodkor ichki va tashqi sotsial nazorat doirasida o'z rollarini amalga oshiradi. Ijodkor jamiyat orasida muayyan mavqega ega bo'lib borarkan, o'zini shoir, rassom, yozuvchi, aktyor kabi statuslar bilan aynanlashtirib boradi. Ushbu statusga muvofiq rollar jamlanmasi shaxsning huquq va majburiyatlarini, xulq-atvor standartlarini hamda faoliyatini belgilab beradi. Shoir yoki yozuvchi statusiga muvofiq rollarning bajarilishi kitobxonlar, o'quvchilar, muxlislar, tanqidchilar sifatidagi jamoatchilik tizimi tomonidan nazorat qilib boriladi.

Mazkur rollarning bajarilmasligi jamoatchilik nazorati tomonidan turli darajadagi sanksiyalarning qo'llanishiga sabab bo'ladi. Ch.Mills ijtimoiy sanksiyalar haqida quyidagilarni keltiradi: muayyan rollardan kutiladigan talablar, asosan, individning qadriyatlar tizimiga bo'lgan munosabatini belgilovchi quyidagi ikki jihatga ega:

1. Ayrim ijtimoiy rollardan kutiladigan ijtimoiy talablar rol bajaruvchi individning xulq-atvor standartlarini qisman shakllantiradi. Sodaroq qilib aytganda, bu individning o'z rolga nisbatan bahosi hisoblanadi.

2. Ayrim ijtimoiy talablar esa boshqalarning ushbu rolga nisbatan bildirishi mumkin bo'lgan reaksiyasiga asoslanadi. Boshqacha qilib aytganda, ular sanksiyalar deb ataladi. O'z navbatida, ijtimoiy sanksiyalar holatiga ko'ra, salbiy va ijobiy sanksiyalarga ajratiladi. Bu o'rinda sanksiyalar va ijtimoiy talablarning munosabatlari o'zaro bog'liqlik kasb etadi. Chunki muayyan individ uchun ijtimoiy talab bo'lgan holat boshqa individlar uchun sanksiya yoki aksincha bo'lishi mumkin"²³.

Sotsial nazorat tizimida sanksiyalar muhim ahamiyat kasb etadi. Sotsial rollarni bajarishda sanksiyalardan keng foydalaniladi. Turli darajadagi davlat mukofotlari, grantlar, faxriy yorliqlar ko'rinishidagi rasmiy sanksiyalar shoir-yozuvchilarning sotsial rollarini bajarishlarida o'ziga xos nazorat funksiyasini amalga oshiradi. Bundan tashqari, kitobxonlarning e'tirofi, muxlislarining iliq munosabatlari, maqtovlar norasmiy sanksiyalar sifatida baholanadi. Shuning bilan bir qatorda, jamoatchilik tomonidan ijodkorlar faoliyatini nazorat qilishda turli ijodiy uyushmalar a'zolidan chiqarilish kabi salbiy ma'nodagi rasmiy sanksiyalar hamda masxaralash, laqablar qo'yish, xilma-xil

muhokama ko'rinishidagi norasmiy sanksiyalardan ham foydalaniladi.

Ijtimoiy me'yorlar, xulq-atvor namunalari, asosan, sotsial rollar orqali amalga oshiriladi. Bu ma'noda rol statusning dinamik holati sifatida baholanadi. Ijodkor shaxs o'zini muayyan tabiiy, kasbiy, oldindan belgilangan status va rollar jamlanmasi bilan identifikatsiyalaydi. Sotsiologik adabiyotlarda identifikatsiya, shaxs ijtimoiylashuvining o'ziga xos mexanizmi sifatida ta'riflanadi. Mazkur jarayonga ko'ra, individ o'zi mansub bo'lgan ijtimoiy guruhlarning qadriyatlari me'yorlari, ideallari, xulq-atvor namunalari hamda rollarini o'zlashtiradi va qabul qiladi.

Identifikatsiya individ maqsadlarining biror ijtimoiy guruh, tashkilot, jamoa maqsadlari bilan aynan muvofiq kelishini anglatadi. Sotsiologiyada identifikatsiya to'liq va qisman identifikatsiyaga ajratiladi. Masalan, muayyan ijtimoiy guruh yoki kasbiy jamoalarning yadrosini to'liq identifikatsiyalashgan individlar tashkil etadi. Ularning xatti-harakatlari o'z majburiyat va burchlarini shunchaki bajarish bilan cheklanmaydi, zero, ularning shaxsiy manfaatlar guruh yoki tashkilot manfaatlar bilan chambarchas bog'liq bo'ladi.

Aksariyat hollarda ijodkor shaxslar, xususan, shoir yozuvchilar o'zlarini millat, xalq, sinf kabi keng ijtimoiy birliklar bilan identifikatsiya qiladilar. Ularning identiklik holati muayyan xalq, millat, sinfning ziyoli qatlamini tashkil etishlari bilan belgilanadi. Chunki ijodkorlar san'atni populyarizatsiya qilish va aqliy mehnat bilan shug'ullanishdan tashqari turli o'zgarishlarga sabab bo'luvchi yangiliklarni ham yaratadilar. Shuning bilan bir qatorda, ular o'z faoliyatlari bilan yoshlarning ma'naviy dunyosini shakllantirishga katta hissa qo'shadilar.

T.Parsonsga ko'ra, ijodkor shaxslar faoliyat olib borayotgan ijtimoiy munosabatlar tizimi nafaqat amaliy, balki yaratuvchanlik ahamiyatiga ham ega. Negaki ijodiylik shaxsni shakllantiradi. Ushbu munosabatlar bir xil sotsial strukturaga ega bo'lishiga qaramay, har bir shaxs ayni rollarni turlicha bajaradi. Bu har bir shaxsning betakrorligi va o'ziga xosligini ko'rsatadi"²⁴.

²³ Миллс Ч. Высокая теория // Американская социологическая мысль. — Москва, 1994. — С.149-150.

²⁴ Парсонс Т. Система координат действия и общая теория системы действия: культура, личность и место социальных систем // Американская социологическая мысль. — Москва, 1994. — С. 460.

Bu ma'noda ijodkor shaxsining faoliyati yangicha uslub, standart va xulq-atvor modellarining yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Biroq shunga qaramay, ularning faoliyati jamiyat talabiga ko'ra belgilanadi. E.Dyurgeym ta'biri bilan aytganda, "Agar jamiyat san'atkor va shoirlarning faoliyatini doimiy kuzatib, nazorat qilmaganda, Vatanimizning ulkan ma'naviyati o'zaro ziddiyatga kirishgan mayda bo'laklarga, tomonlarga ajralib ketgan bo'lar edi"²⁵.

Xulosa. Yuqoridagi mulohazalarni umumlashtirib aytganda, ijodkorlarga xos bo'lgan ijtimoiy status va rollar jamlanmasi ularning sotsial va shaxslararo munosabatlar tizimidagi o'ziga xos qiyofasini belgilaydi. Ijodkorlar, xususan, shoirlarning ijtimoiy hayotdagi mavqeyi nafaqat iqtisodiy, moddiy, ma'naviy shart sharoitlar bilan,

balki ular status va rollarining hayotga tadbiiq qilingani bilan ham belgilanadi. Boshqacha qilib aytganda, ijodkor shoir o'z-o'zini mazkur status bilan qanchalik identifikatsiya eta olishi uning jamiyatda egallagan o'rnini ko'rsatadi.

Yosh ijodkorlarning sotsial qiyofasini tasvirlash ularning sotsial status va rollarini, ijtimoiy xulq-atvor me'yorlarini belgilashni nazarda tutadi. Shuningdek, ijodkorlarning sotsial qiyofasi faollik kabi komponentlarni ham o'z ichiga olib, ularni tadqiq etishni talab qiladi. Bu o'rinda qadriyatga oid mo'ljallar sotsial qiyofaning status va rollardan keyingi muhim belgisi sanaladi. Zero, muayyan ijtimoiy guruhning an'anaviy tanlovi uning ijtimoiy tizimdagi ahamiyatini belgilaydi.

²⁵ Дюркгейм. Социология образования. — Москва, 1996. — С. 23.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Современная западная социология. — Москва, 1990. — С. 331
2. Линтон, Р. Культурные основания личности / Р. Линтон, И.Л. Галинская // Вестник культурологии. — 2013. — №4. — С. 51
3. Социология. Учебное пособие. Минск, 1998. — С. 123
4. Социология. Ук. соч. — С. 300
5. Смелзер Н. Социология. — Москва, 1994. — С.91.
6. Знанецкий Ф. Исходные данные социологии // Американская социологическая мысль. — Москва, 1994. — С. 74.
7. Комаров М.С. Введение в социологию. — Москва, 1994. — С. 10
8. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание. — Москва, 1984. — С. 260.
9. Харчева В. Основы социологии. — Москва, 1997. — С.141.
10. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем // Американская социологическая мысль. — Москва, 1994. — С. 449. HeinichN. Être artiste. Klincksieck. Paris, 1996. — P.64.
11. Heinich N. Être artiste. Klincksieck. Paris, 1996, — P. 65.
12. Левитан К.М. Основы педагогической деонтологии. — Москва, 1994. — С.15.
13. Левченко Е.В., Шарафиева Е.В., Шурубор Н.Е. «Лица необщее выражение» // Высшее образование в России. 1993. — № 1. — С.76.
14. Добрынина В.И., Кухтевич Т.Н. Социальный конфликт в высшей школе России // Социально-политический журнал. 1994. — № 3-6. — С. 169
15. Широкалова Г. Диалог «Преподаватель — студент»: основные результаты социологического исследования // Информационный сборник НИ-ИВО. 1991. — №2. — С.38.
16. Философия и методологии науки. — Москва, 1996. — С. 442.
17. Российская социологическая энциклопедия. Ук. соч. — С. 319
18. Миллс Ч. Высокая теория // Американская социологическая мысль. — Москва, 1994. — С. 149–150.
19. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория системы действия: культура, личность и место социальных систем // Американская социологическая мысль. — Москва, 1994. — С.460.
20. Дюркгейм. Социология образования. — Москва, 1996. — С.23.